

Εκπαιδευτικοί και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση: Σχέση εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας

Λαμπρίνα Γιώτη

εκπαιδευτικός στην Π.Ε., μέλος του Δ.Σ. του Ι.Π.Ε.Μ.-Δ.Ο.Ε.

1. Εισαγωγή

Οργανικό και αναπόσπαστο στοιχείο για τη θετική έκβαση και επίτευξη της οικονομικής και πολιτικής ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) αποτελεί ο ανθρώπινος παράγοντας. Η αποδοχή της Ε.Ε. και σε επίπεδο πολιτών προϋποθέτει την ανάδειξη μιας κοινής ευρωπαϊκής κουλτούρας και τη διαμόρφωση μιας ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας και συνείδησης. Η υιοθέτηση κοινής πολιτιστικής ταυτότητας από τους Ευρωπαίους πολίτες αυξάνει το συναίσθημα του «ανήκειν» στην ίδια πολιτικοοικονομική και πολιτιστική κοινότητα και *φυσικοποιεί*¹ ως αυτονόητη, την ενεργό συμμετοχή στη διαμόρφωση του «κοινού μέλλοντος» του «ευρωπαϊκού κοινωνικού προτύπου» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1996:6). Κατ' αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η νομιμοποίηση των πολιτικών επιλογών της Ε.Ε. και των κρατών-μελών της, ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζεται η απαραίτητη κοινωνική συνοχή και συναίνεση για την υλοποίηση των επιδιώξεων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Στο πλαίσιο αυτό η εκπαίδευση, ως ισχυρό πεδίο πολιτιστικής μεταβίβασης, έρχεται να επιτελέσει ακριβώς αυτό το ρόλο. Δηλαδή, να οικοδομήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα και συνείδηση και να χρησιμεύσει ως μηχανισμός διευρυμένης πολιτιστικής αναπαραγωγής και ως χώρος διαχείρισης του διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού (Bourdieu 1976:194, Ματθαίου 1994:77-78, Νούτσος 1994:8). Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 οι ευρωπαϊκοί κοινοτικοί και μη οργανισμοί (Συμβούλιο της Ευρώπης) εστίασαν το ενδιαφέρον τους στην εκπαίδευση και στο ρόλο των εκπαιδευτικών για την προώθηση και την ενσωμάτωση της «ευρωπαϊκής ιδέας» στα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών-μελών. Η εισαγωγή της Ευρωπαϊκής Διάστασης στην Εκπαίδευση (Ε.Δ.Ε.) συνέβαλε στη δημιουργία νέων θεσμών και στη θέσπιση μια σειράς μέτρων και δράσεων για

1. Για την έννοια της φυσικοποίησης, βλέπε σχετικά: Φουκό, Μ. (1989) *Επιτήρηση και τιμωρία: η γέννηση της φυλακής*. (μτφρ. Χατζηδήμου Κ. & Ράλλη Ι.). Αθήνα:Ράππα.

την προώθηση και ανάπτυξη των στόχων της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης². Στις δράσεις αυτές ο εκπαιδευτικός αξιοποιείται ως αποφασιστικής σημασίας παράγοντας εκπαιδευτικών αλλαγών, εφόσον θεωρείται ότι μπορεί να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του μελλοντικού σκηνικού της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Διαμέσου της Ε.Δ.Ε. προωθείται η ιδέα της συνύπαρξης των εθνικών και υπερεθνικών στοιχείων στις συνειδήσεις των πολιτών της Ευρώπης. Κατά τη διάρκεια της επικύρωσης της Συνθήκης του Μάαστριχτ (1992) οι κλυδωνισμοί που παρατηρήθηκαν θεωρήθηκαν ως αμφισβήτηση της δυνατότητας της Ε.Ε. να διαμορφώσει μία ενιαία ευρωπαϊκή ταυτότητα και συνείδηση, αλλά και ως εκδήλωση αντίστασης από την πλευρά των πολιτών. Η εργασία αυτή αποτελεί μια προσπάθεια διερεύνησης των στάσεων και των απόψεων των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Γενικής Εκπαίδευσης για την υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκή ταυτότητα, σε σχέση πάντα με την εθνοπολιτισμική τους ταυτότητα, όπως αυτή συγκροτείται πλέον διαμέσου της ιδιότητας του ευρωπαίου πολίτη.

Τα υποκείμενα της παρούσας έρευνας αποτέλεσαν 176 εκπαιδευτικοί της Πρωτοβάθμιας και της Δευτεροβάθμιας Γενικής Εκπαίδευσης όλων των ειδικοτήτων, τα οποία επιλέχθηκαν με τη μέθοδο της τυχαίας δειγματοληψίας κατά στρώματα, στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας, καθώς και σε αστικές και ημιαστικές περιοχές εκτός Αθηνών. Η συλλογή των δεδομένων έγινε με ερωτηματολόγιο που χορηγήθηκε το σχολικό έτος 1996-1997. Τα δεδομένα κωδικοποιήθηκαν και αναλύθηκαν ποσοτικά με τη βοήθεια του λογισμικού στατιστικής επεξεργασίας SPSS.

Ειδικότερα, αντικείμενο της μελέτης αυτής, με βάση την εννοιολογική σύνδεση των ερωτήσεων, αποτέλεσαν οι στάσεις και οι απόψεις των εκπαιδευτικών για:

1. *τη σχέση εθνικής-ευρωπαϊκής ταυτότητας*, όπου ανιχνεύεται η εικόνα του εαυτού ως Έλληνα και ως Ευρωπαίου πολίτη, η στάση τους απέναντι στη σχέση εθνικής-ευρωπαϊκής ταυτότητας και η εκτίμηση για την προοπτική της εθνικής ταυτότητας στο μέλλον,
2. *τη σύνδεση του ευρωπαϊκού πολιτισμού με την κλασική αρχαιότητα*,
3. *τη πολιτισμική σχέση μεταξύ οικονομικά ισχυρότερων και ασθενέστερων χωρών*, όπου ανιχνεύονται η στάση τους απέναντι στην πολιτισμική ηγεμονία των οικονομικά ισχυρότερων χωρών έναντι των ασθενέστερων, οι αντιλήψεις τους αναφορικά με το ενδεχόμενο απειλής της ελληνικής γλώσσας και

2. Ο Γ. Πλειός επιδιώκει να αναλύσει την αποδοτικότητα της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό, σε συνάρτηση με τον κοινωνικό δεσμό που αποτελεί σχέση οικονομικής και ταυτόχρονα εξω-οικονομικής (πολιτισμικής) εξάρτησης. Η προσωπική ελευθερία του ατόμου περιορίζεται από την επιβολή και αποδοχή από μέρους των ατόμων και των ομάδων μονο-πολιτισμικών μοντέλων, όπως για παράδειγμα είναι η επιβολή και η αποδοχή των ίδιων θεσμών. Στο παραγωγικό σύστημα ενσωματώνονται οργανικά διάφορες πολιτισμικές ταυτότητες, αλλά κυρίως οι μακρο-κοινωνικές. Και αυτή ακριβώς η οργανική ενότητα πολιτισμικών ταυτοτήτων και παραγωγικού συστήματος αποτελεί τη βάση που παράγει και στηρίζει τον ώριμο καπιταλισμό (Πλειός, 1996:148-9).

κουλτούρας από την πολιτισμική ηγεμονία των πρώτων και η ιεράρχηση των σημαντικότερων κατ' αυτών διαφορών μεταξύ των ανθρώπων.

2. Σχέση εθνικής-ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Η εθνική ταυτότητα ως «πολιτισμικό μόρφωμα»³, δηλαδή ως συγκεκριμένος συνδυασμός συμβόλων και κοινωνικών σχέσεων εντός του οποίου διαπλέκονται τα διάφορα επίπεδα της ταυτότητας, αποτελεί μία από τις κοινωνικές ταυτότητες του ατόμου και συγκεκριμένα αυτή που προκύπτει ως αποτέλεσμα της πολιτισμικής του ένταξης. Είναι μία αφηρημένη έννοια η οποία συνοψίζει τη συλλογική έκφραση μιας υποκειμενικής ατομικής αίσθησης του να ανήκει σε μια κοινωνικοπολιτική ομάδα, το εθνικό-κράτος. Συνιστά συμβολική έκφραση κοινωνικά προσδιορισμένων στοιχείων που συνθέτουν την πολιτισμική συνείδηση ενός λαού στη διαχρονική εξέλιξή της και γίνεται αντιληπτή ως το σύνολο/σύστημα των πιο ουσιαστικών χαρακτηριστικών που παραπέμπει στην ιδιαιτερότητα της ενότητας δράσης, σχέτισης και επικοινωνίας.⁴ (Gellner 1992, Hobsbawn 1994, Hutchinson 1994, Πλειός 1996:148-9, Φραγκουδάκη 1997: 68).

Στην εργασία μας επιχειρήσαμε την προσέγγιση της ταυτότητας μέσα από μία κοινωνιοψυχολογική οπτική, δηλαδή της κοινωνικής ταυτότητας μέσα από τη μακρο-κοινωνική της διάσταση, γιατί μας επιτρέπει μέσω των ψυχολογικών διεργασιών της κατηγοριοποίησης και της κοινωνικής σύγκρισης, να ερμηνεύσουμε την υποκειμενική ανάγνωση των κοινωνικοϊστορικών παραγόντων. (Δραγώνα 1997:104, Zavalloni 1996).

Η διάκριση μεταξύ εαυτού και άλλου, ή σε συλλογικό επίπεδο εμείς και οι άλλοι, αποτελεί μία από τις σημαντικότερες κατηγοριοποιήσεις του κοινωνικού κόσμου.⁵ Η ψυχοκοινωνική ταυτότητα συνιστά τη γνώση του ατόμου ότι ανήκει

3. Βλέπε Αβδελά, 1997:68.

4. Ο εθνικισμός ως μια βασική ιδεολογία της Νεοτεριχότητας αποσκοπούσε στη διαμόρφωση ταυτοτήτων ατομικών και συλλογικών για να στηρίξει τη μετάβαση από την απόλυτη μοναρχία στην ιδέα του έθνους ως πηγή κάθε κυριαρχίας. Ο πολιτισμικός εθνικισμός που αναπτύχθηκε στην Ανατολική Ευρώπη επιδιώκει τη δημιουργία μιας εθνικής ταυτότητας που θα εδραιώσει και θα εκπροσωπήσει τη φαντασιακή κοινότητα του έθνους πάνω στην κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία και παράδοση. Έτσι, ο πολιτισμός ταυτίζεται με το έθνος και αυτά με τη σειρά τους με το κράτος (Gellner 1992, Hobsbawn 1994, Hutchinson 1994). Γι αυτό συχνά στην σχετική βιβλιογραφία οι όροι εθνική και πολιτιστική ταυτότητα αναφέρονται ως ταυτόσημοι, πχ. βλέπε σχετικά Αφένδρας, Β., λήμμα: *εθνική, πολιτιστική ταυτότητα*. Παιδαγωγική και Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια, τ.3, σ. 1627, Αθήνα, 1989.

5. Η προσωπική ταυτότητα παραπέμπει σ' όλες τις διαστάσεις του εαυτού που καθιστούν το άτομο μοναδικό και διαφορετικό από κάθε άλλο άτομο κάθε κατηγορίας: φυσικές ιδιότητες, ψυχολογικά χαρακτηριστικά, ιδιοσυγκρασία, πνευματικές αναζητήσεις, προσωπικές επιλογές κ.ά., ενώ η κοινωνική ταυτότητα αναφέρεται στην κοινωνική κατηγορία και τα χαρακτηριστικά της μέσω των οποίων ένα άτομο ορίζει τον εαυτό του και ορίζεται από τους άλλους: φύλο, εθνικότητα, κοινωνική τάξη, θρησκεία, επαγγελματική ομάδα κ.ά. (Γκότοβος 1985:36, Δραγώνα 1997:73, Κωνσταντίνου 2000:60-61). Αν και τα υποκείμενα είναι μοναδικά και ποικίλα, η υποκειμενικότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη. Έτσι, παρά το ότι οι δύο ταυτότητες είναι σαφώς διακριτές, στην πραγματικότητα συμπλέκονται δυναμικά και συχνά αδιαχώριστα (Friedman 1994).

σε συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες σε συνδυασμό με τη συναισθηματική και αξιολογική σημασία που έχει γι' αυτό η ομάδα από την οποία προέρχεται. Είναι συγχρόνως αιτία και αποτέλεσμα, αλλά και το σημείο συνάντησης ανάμεσα στο ατομικό και στο συλλογικό, το προϊόν της κοινωνικής και ατομικής ιστορίας.⁶ Οι λειτουργικές σχέσεις που εδραιώνονται ανάμεσα στο συλλογικό και στο ατομικό επίπεδο είναι κατά βάση αναπαραστάσεις του Εαυτού, του Άλλου και της Κοινωνίας (Tajfel 1978:11, Friedman 1994:33, Zavalloni 1996: 38-39).

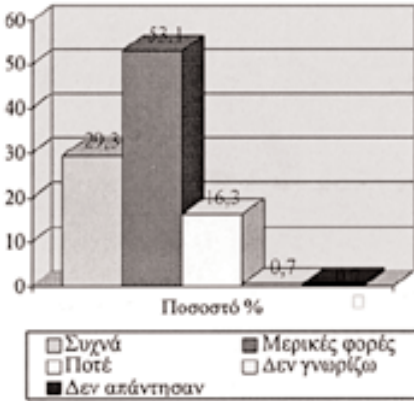
Η ένταξη των εθνικών-κρατών σε διακρατικές ολοκληρώσεις, όπως αυτή της Ε.Ε. απαιτεί το μετασχηματισμό των πρότερων μορφών και λειτουργιών του κράτους. Η ενδυνάμωση των κρατών μέσα από την ένταξή τους στο διακρατικό σύστημα προϋποθέτει την εξασφάλιση ενός μίνιμουμ κοινωνικής συνοχής και ενός μάλιστα οικονομικοκοινωνικής επάρκειας για τον αμείλικτο διεθνή ανταγωνισμό (Γρόλλιος 1999:47). Το κύριο βάρος για την επίτευξη του σκοπού της ευρωπαϊκής ενοποίησης εστιάζεται στην πειστικότητα του ιδεολογικού περιεχομένου της ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη που επαναπροσδιορίζει την παραδοσιακή λειτουργία της εθνικής ταυτότητας, η οποία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το πολιτισμικό παρελθόν του έθνους-κράτους. Η διαμόρφωση της νέας και σταδιακά αναπτυσσόμενης ευρωπαϊκής συνείδησης και ταυτότητας επιδιώκει να πετύχει εκείνη τη συνειδησιακή μεταβολή που θα διασφαλίσει την απαραίτητη για τους σκοπούς της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης κοινωνική συναίνεση.

Ο ρόλος που διαδραματίζουν οι εκπαιδευτικοί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος στην παραγωγή και αναπαραγωγή της επίσημης, αλλά και ανεπίσημης σχολικής γνώσης είναι σύνθετος. Η σημερινή συγκυρία χαρακτηρίζεται από την επαναδιαπραγμάτευση των παραδοσιακών όρων με βάση τους οποίους τα υποκειμένα κατηγοριοποιούν τον εαυτό τους ως μέλη ενός κοινωνικού συνόλου. Έτσι, έννοιες όπως αυτές του πολίτη, της εθνικότητας, της εθνικής ταυτότητας, επαναπροσδιορίζονται μέσα από μια διπλή και συγχρόνως αντιφατική διαδικασία διεύρυνσης και διάσπασης του περιεχομένου τους (Αβδελά 1997:30). Επομένως, αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον οι στάσεις και οι απόψεις των Ελλήνων εκπαιδευτικών για τον τρόπο με τον οποίο αυτοπροσδιορίζονται μέσα από την αναπτυσσόμενη διαλεκτική που φέρει η σχέση εθνικής-ευρωπαϊκής ταυτότητας, στο πλαίσιο της νεοαποκτηθείσας ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη.

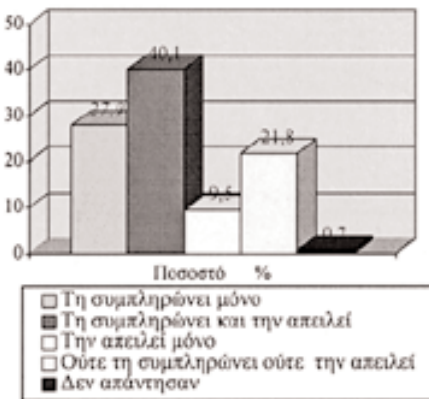
Συγκεκριμένα, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας η πλειοψηφία των 147 εκπαιδευτικών του δείγματος (ποσοστό 53,1%), σκέφτονται τον εαυτό τους μερικές φορές, όχι μόνον ως Έλληνα, αλλά και ως Ευρωπαίο πολίτη, ενώ

6. Της Κοινωνικής ιστορίας επειδή εκ των πραγμάτων ανήκει στην κοινωνία – θετικά ή αρνητικά αξιολογούμενης- και συγχρόνως επειδή συνιστά υποκειμενική συνείδηση της έννοιας του «ανήκειν» (της ένταξης) κάπου. Της ατομικής ιστορίας επειδή πρόκειται για βιωμένες μοναδικές εμπειρίες και για ατομικές ιδιοσυγκρασίες (Zavalloni 1996: 38-39).

Γράφημα 1: Η αντίληψη του εαυτού ως Έλληνα αλλά και ως Ευρωπαίου πολίτη

Γράφημα 2: Η αντίληψη του εαυτού ως Έλληνα αλλά και ως Ευρωπαίου πολίτη

Έλληνα/ίδα (ΓΡΑΦΗΜΑ 3).

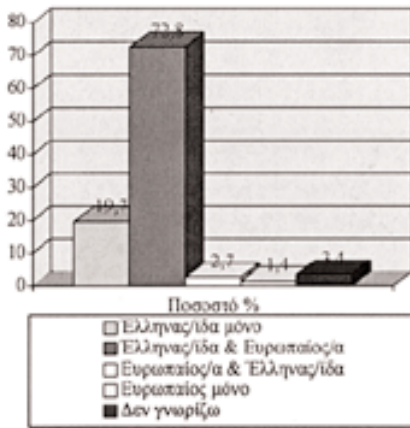
Η ιστορική εξέλιξη των τελευταίων αιώνων καθήλωσε την Ελλάδα σε μια σχέση οικονομικής, αμυντικής, πολιτισμικής και εκπαιδευτικής εξάρτησης από τις περισσότερες «αναπτυγμένες», σ' αυτούς τους τομείς, χώρες της Ευρώπης. Πέρα από τις ιστορικές αιτίες του φαινομένου, ο κυρίαρχος ιδεολογικός λόγος των ευρωπαϊκών χωρών, περί «ανωτερότητας» του δυτικο-ευρωπαϊκού βιομηχανικού προτύπου επιδρά στην ελληνική κοινωνία έμμεσα, κατατάσσοντάς την στην αρνητικά ταξινομημένη «ανατολή» (Φραγκουδάκη 1997:16-17, Αβδελά 1997:56-57, 59). Προφανώς, σύμφωνα με το ιεραρχικό πολιτιστικό ιδεώδες⁷ της βιομη-

ποσοστό 29,3% απάντησε ότι αυτό του συμβαίνει συχνά (ΓΡΑΦΗΜΑ 1).

Το γεγονός αυτό υποδηλώνει ότι μέσα στη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα έχει αφομοιωθεί σε σημαντικό βαθμό η έννοια της ταυτότητας του Ευρωπαίου πολίτη. Ωστόσο, η μειοψηφία του 16,3% που συγκεντρώνεται στην αξιολογική κατηγορία «ποτέ» εκφράζει μια απόλυτη άρνηση για μια τουλάχιστον υπερεθνική οικονομική και πολιτειακή διάρθρωση, αντικειμενικά πια δεδομένη. Δεδομένη από την άποψη ότι με την ενεργό και ουσιαστική συμμετοχή της χώρας μας στην Ε.Ε. καθίσταται ο Έλληνας πολίτης ταυτόχρονα και πολίτης της Ευρώπης. Η σχετική πλειοψηφία (ποσοστό 40,1%) θεωρεί ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα συμπληρώνει αλλά και απειλεί την εθνική ταυτότητα. Ποσοστό 27,9% πιστεύει ότι τη συμπληρώνει μόνο, ενώ το 21,8% ότι ούτε τη συμπληρώνει ούτε την απειλεί (ΓΡΑΦΗΜΑ 2). Στη συντριπτική τους πλειοψηφία (72,8%) θεωρούν ότι η ταυτότητά τους και στο εγγύς μέλλον θα είναι πρωταρχικά ελληνική, αλλά όμως και ευρωπαϊκή, ωστόσο ένα σημαντικό ποσοστό (19,7%) βλέπει τον εαυτό του στο κοντινό μέλλον αποκλειστικά ως

7. Περισσότερα για την έννοια του ιεραρχικού πολιτιστικού ιδεώδους και για τη συγκρότησή του σε κάθε εποχή, βλ. σχ. Bauman 1994.

Γράφημα 3: Αντίληψη της εθνικής ταυτότητας στο μέλλον

προσεγγίζει το *ιδεώδες του εγώ*⁹ του. Ωστόσο, δεν παύουν ταυτόχρονα να δημιουργούνται και σοβαρές αντιστάσεις για την πιθανότητα ενσωμάτωσης από έναν κυρίαρχο και παντοδύναμο -αν και επιθυμητό- Ευρωπαίο «Άλλο», που ενεργοποιούν ισχυρούς μηχανισμούς άμυνας και προστασίας του εγώ.

Φαίνεται πως η παράμετρος της συμπληρωματικότητας αφορά την οικειοποίηση εκείνων των στοιχείων της ευρωπαϊκής ταυτότητας που δίνουν στο υποκειμένο την αίσθηση μιας φαντασιακής πληρότητας και *παντοδυναμίας*¹⁰. Αντίθετα, η παράμετρος της απειλής εκφράζει την άμυνα απέναντι στο ενδεχόμενο α-

χανικής και της μεταβιομηχανικής κοινωνίας, τον «*homo economicus*» και «*technicus*» αντίστοιχα (Bauman 1994:35), οι Νεοέλληνες αναζητούν φαντασιακά στην ταυτότητα του Ευρωπαίου πολίτη μια ενσάρκωση αυτού του ιδεώδους: ενός πολίτη που θα είναι οικονομικά και τεχνολογικά (άρα κοινωνικά και πολιτισμικά) «ισχυρός», επομένως «άτρωτος». Συνεπώς, μέσω αυτής της συχνά ασυνείδητης ταύτισης με τον πιο «εξελιγμένο» πολιτισμικά, κοινωνικά και οικονομικά Ευρωπαίο Άλλο⁸, ο Έλληνας εκπαιδευτικός συμπληρώνει την αυτοεικόνα του και

8. Ο Φρόνιτ στο *Ψυχολογία των Μαζών και ανάλυση του Εγώ* (1994:κεφ.VII, 57-65) επισημαίνει ότι η σχέση που αναπτύσσει κάθε Υποκειμένο με τον άλλο έχει διττό χαρακτήρα: ο άλλος είναι αντικείμενο της επιθυμίας ή αντικείμενο ταύτισης. Το υποκειμένο αρχικά δεν έχει καμία ταυτότητα αλλά την κατασκευάζει (ασυνείδητα) μέσω της ταύτισης του με τον άλλο/άλλους. Αυτή η διαδικασία είναι ανοιχτή και συγκροτεί τη βάση όλων των ταύτισεων στην ώριμη ηλικία των ενηλίκων. Στο Λακάν η έννοια του Άλλου (γονεϊκός άλλος) θεωρείται ως ένας τόπος σημειόντων με τα οποία το Υποκειμένο συναντιέται με την είσοδό του στον κόσμο και συγκροτείται ως τέτοιο μέσα από την απάντηση που θα λάβει στο ερώτημα «τι είμαι για σένα». Στο πλαίσιο των ταύτισεων λοιπόν, ενώ το Υποκειμένο απευθύνεται στους όμοιους άλλους, φαντασιακά απευθύνεται στο μεγάλο Άλλο, προκειμένου να προσδιορίσει την ταυτότητά του για το τι είναι το ίδιο. Βλ. σχ. Dör, 1994: κεφ.22,211-221.

9. Το «ιδεώδες του εγώ» αποτελεί ψυχικό σύστημα της προσωπικότητας, που προκύπτει από τη σύγκλιση του ναρκισσισμού (εξιδανίκευση του εγώ) και των ταύτισεων με τους γονείς, με τα υποκατάστατά τους και με τα συλλογικά ιδεώδη. Περιλαμβάνει εκτός από το ατομικό μέρος και ένα κοινωνικό. Είναι το κοινό ιδανικό μιας οικογένειας, μιας τάξης, ενός έθνους. Συνιστά το πρότυπο με το οποίο το υποκειμένο προσπαθεί να συμμορφωθεί. Βλ. σχ.: Φρόνιτ, 1991: 32-35, 40-42, Dör, 1996: κεφ.2, 49-72.

10. Η έννοια της παντοδυναμίας νοείται ως η παντοδυναμία των σκέψεων που οδηγεί σε μια υπερέτιμηση των ψυχικών διεργασιών απέναντι στα δεδομένα της πραγματικότητας, η οποία ωστόσο αποκτά απεριόριστη επιρροή στη συναισθηματική ζωή των (νευρωτικών) ατόμων και σε καθετί που προέρχεται από αυτήν. Αυτό έχει ως επακόλουθο τα υποκειμένα να προσηλώνονται σε βιώματα που συμβαίνουν μόνο στη φαντασία τους, παρά το ότι τα βιώματα αυτά ανάγονται ή βασίζονται, σε τελική ανάλυση, σε πραγματικά γεγονότα. Βλ. σχ.: Φρόνιτ, 1978:110-114.

κύρωσης του εαυτού ως ξεχωριστής εθνικότητας (Έλληνας) από την κατίσχυση των Ευρωπαίων «Άλλων».

3. Σύνδεση του ευρωπαϊκού πολιτισμού με την κλασική αρχαιότητα.

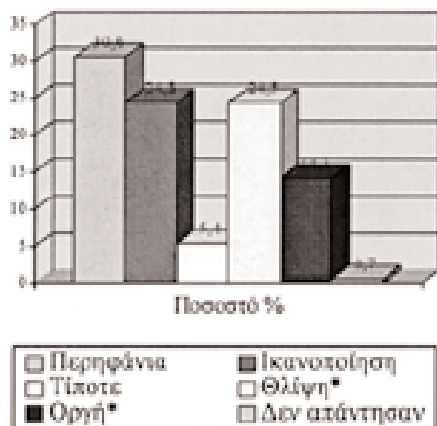
Οι αναπαραστάσεις που συνθέτουν την εθνική κατ' ανάλογο τρόπο και την ευρωπαϊκή ταυτότητα διαμορφώνονται μέσα σε έναν ευρύ χρονικό ορίζοντα. Αναπτύσσονται στη συγκεκριμένη κοινότητα, που είναι εμπειρικά αντιληπτή και ταυτόχρονα *φαντασική*¹¹ και αναπαράγονται ως παρελθόν στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων (Hobsbawm 1994, Φραγκουδάκη 1997: 14-15). Η διαμόρφωση της συνείδησης ότι ο ευρωπαϊκός πολιτισμός συνιστά μια ενιαία πολιτισμική οντότητα ήταν αναγκαίο να τεκμηριωθεί ιστορικά, προκειμένου να φυσικοποιηθεί το πέρασμα από ένα «κοινό» παρελθόν σε ένα κοινό οικονομικό μέλλον. Έτσι, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Χάμπερμας «...η ευρωπαϊκή παράδοση έχει δημιουργηθεί αναδρομικά, σε μια προσπάθεια να κατασκευαστεί το παρελθόν μιας οντότητας με το όνομα “Ευρώπη” μέσα στον ορίζοντα μιας ιστορικής συνείδησης που κατανοεί τον εαυτό της ως την επικαιρότητα των νεότερων χρόνων» (Χάμπερμας 1993: 20-21). Το ιδεολόγημα μιας ενιαίας ευρωπαϊκής πολιτισμικής οντότητας διευκολύνει την αποδοχή της ευρωπαϊκής ταυτότητας όταν αυτή γίνεται αντιληπτή στο πλαίσιο μιας διευρυμένης ιστορικής συνέχειας, στην οποία ενσωματώνονται φυσικά οι επιμέρους εθνικές ταυτότητες.

Για τους Έλληνες πολίτες, η πολιτισμική κληρονομιά της κλασικής αρχαιότητας συνιστά καθολική αξία και αποτελεί σημαντικό παράγοντα αναγνώρισης και γοήτρου από τη διεθνή κοινότητα. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα το πολιτισμικό παρελθόν να στοιχειοθετεί ένα από τα ισχυρότερα θεμέλια της εθνικής τους ταυτότητας, αλλά και να θεωρείται η βάση του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Όπως επισημαίνει η Ε. Αβδελά «η ελληνική αρχαιότητα, ιστορία και πολιτισμός θεωρούνται τα κατεξοχήν “εύσημα” της εθνικής ταυτότητας, εκείνα που μπορούν να ανταγωνιστούν στη διεθνή – βλ. ευρωπαϊκή- αγορά συμβολικών αξιών και άρα η προβολή τους προσδίδει κύρος στον εθνικό “εαυτό”». Το μεγαλύτερες παρελθόν της αρχαιότητας αποτελεί κυρίαρχη αναπαράσταση και «...αναδεικνύεται ως ο ιδεολογικός πυρήνας του πολιτισμικού αυτοπροσδιορισμού» των Ελλήνων εκπαιδευτικών (Αβδελά 1997:63).

Αυτό διαφαίνεται και από τα ευρήματα (ΓΡΑΦΗΜΑ 4), όπου η συντριπτική πλειοψηφία των εκπαιδευτικών του δείγματος με ποσοστό 55,1% νιώθει περηφάνια και ικανοποίηση για την προέλευση μέρους της ευρωπαϊκής κουλτούρας από την κλασική αρχαιότητα, ενώ ποσοστό 38,8% συναισθάνεται θλίψη και ορ-

11. Για τον όρο *φαντασική κοινότητα*, βλέπε σχετικά: Anderson, B. (1991²) *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London-N.York:Verso

Γράφημα 4: Συναισθήματα για την προέλευση μέρους της ευρωπαϊκής κουλτούρας από την κλασική αρχαιότητα

νικού υποκειμένου που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο Έλληνας εκπαιδευτικός.

4. Η πολιτισμική σχέση μεταξύ οικονομικά ισχυρότερων και ασθενέστερων χωρών.

Στους κόλπους της Ε.Ε. οι αντιθέσεις ανάμεσα στην πολιτισμική πολυφωνία και τις δυνάμεις ομογενοποίησης της κουλτούρας (Featherstone 1990, Beck & al. 1994, Αβδελά 1997:27,30) αποκαλύπτουν την περιπλοκότητα των αντιδράσεων στη νέα διαμορφούμενη πραγματικότητα. Οπότε εγείρουν μια σειρά ερωτημάτων για τον τρόπο με τον οποίο γίνεται στην πράξη η διαπραγμάτευση μεταξύ του μεμονωμένου και του οικουμενικού, για τον τρόπο με τον οποίο οι πολιτισμικές κοινότητες αντιστέκονται ή προσαρμόζονται (Hall 1992: 437). Ιδιαίτερα έντονα προβάλλει αυτή η αντίφαση στην ελληνική κοινωνία, που λόγω των ιστορικών συνθηκών έχει διαμορφώσει έναν «κλειστό» και «αμυντικό» χαρακτήρα που δυσκολεύει την ευρωπαϊκά προσανατολισμένη πορεία εκσυγχρονισμού της, καθώς η ένταξη στην Ε.Ε. σημαίνει ταυτόχρονα και την «απαρχή μιας διαδικασίας διάβρωσης των αμυντικών της δομών» (Κατσούλης κ.ά. 1988).

Γεννιούνται συνεπώς επιφυλάξεις που αφορούν κυρίως το φόβο ενός πολιτιστικού ιμπεριαλισμού (Βαλλερστέιν 1987, Smith, 1990) ο οποίος θα προωθήσει συστηματικά τον πολιτισμό των ισχυρών κρατών, των γλωσσών και των παραδόσεών τους, σε βάρος πιθανά της ελληνικής κουλτούρας και γλώσσας και επομένως της εθνικής τους ταυτότητας. Παράλληλα, στη σημερινή συγκυρία της ευρωπαϊκής ενοποίησης αποκτά βαρύτητα ο κυρίαρχος ιδεολογικός λόγος των μεγάλων και ισχυρών ευρωπαϊκών χωρών «...ο οποίος παρά τον εκμοντερνισμό και

γή γι' αυτό. Τα θετικά φορητισμένα συναισθήματα περηφάνιας και ικανοποίησης, όπως και τα αντίστοιχα αρνητικά της θλίψης και της οργής εκφράζουν ίσως τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η ισότιμη αναγνώριση και αντιμετώπιση ή η παραγνώριση της πολιτισμικής τους ταυτότητας, στην ενοποιημένη πολιτισμικά Ευρώπη. Γίνεται λοιπόν φανερό, ότι και οι δύο πόλοι συναισθημάτων εκκινούν από το ίδιο ψυχολογικό υπόβαθρο και υπογραμμίζουν αμφότεροι την ανάγκη να αναγνωριστεί και να διαφυλαχτεί η αυτονομία της ταυτότητας του κοινωνικού υποκειμένου που στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ο Έλληνας εκπαιδευτικός.

Γράφημα 5: Απόψεις για την επιβολή της κουλτούρας των οικονομικά ισχυρότερων χωρών στις ασθενέστερες.

μυντικός χαρακτήρας και οι αντιστάσεις των εκπαιδευτικών εκφράζονται μέσα από τις απόψεις που αυτοί διατυπώνουν. Έτσι, η συντριπτική πλειοψηφία του δείγματος (96,6%), συμφωνεί εν μέρει έως απόλυτα, με την άποψη ότι οι οικονομικά ισχυρότερες χώρες επιβάλλουν την κουλτούρα τους στις ασθενέστερες μέσω της εκμάθησης των γλωσσών τους, της αυξημένης παραγωγής και διάδοσης προγραμμάτων των ΜΜΕ, κινηματογραφικών και μουσικών έργων, μόδας κ.ά (Ματθαίου 1994:78) (ΓΡΑΦΗΜΑ 5).

Η άποψη αυτή βρίσκεται σε στενή συνάφεια και με τη θέση που υποστηρίζει η πλειονότητα των εκπαιδευτικών (66%), ότι η ελληνική γλώσσα απειλείται από την επικράτηση των ισχυρών ευρωπαϊκών γλωσσών (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά), αν και αρκετοί (28,6%) εκτιμούν ότι δεν απειλείται. (ΓΡΑΦΗΜΑ 6).

Η απειλή αυτή ουσιαστικά υποδηλώνει το φόβο για τις συνέπειες που θα επιφέρει μια πολιτισμική ηγεμονία¹² από τις ισχυρότερες οικονομικά χώρες και κυρίως για τον κίνδυνο που ελλοχεύει για την αλλοίωση και αποδυνάμωση της ελ-

την εκλέπτυνσή του εξακολουθεί έμμεσα...να αξιολογεί τους λαούς και τους πολιτισμούς σε “άνωτερους” και “κατώτερους”» (Φραγκουδάκη 1997:16-17). Στο πλαίσιο αυτό, η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση γίνεται αντιληπτή, από τις διάφορες κοινωνικές ομάδες, ως απειλητική για την εθνοπολιτισμική τους ιδιαιτερότητα και εγείρει μηχανισμούς αντίστασης και άμυνας για τον πιθανό κίνδυνο αλλοίωσης της εθνικής τους ταυτότητας.

Στην υπό συζήτηση έρευνα ο α-

Γράφημα 6: Συναισθήματα για την απειλή της ελληνικής γλώσσας από την επικράτηση στην Ε.Ε. των ισχυρών γλωσσών

12. Η έννοια της *πολιτισμικής ηγεμονίας* όπως αναλύεται από τον R. Williams (1994:299-304) αντιμετωπίζεται ως μια διαδικασία που συσχετίζεται με τη συνολική κοινωνική διαδικασία και με ένα συγκεκριμένο τρόπο διανομής της εξουσίας και της επιρροής. Ταυτόχρονα, ως διαδικασία είναι δυναμική και περιπλοκή και συνυφάνεται με τις έννοιες της αντίστασης στην ηγεμονία καθώς και της εναλλακτικής ηγεμονίας.

ληνικής γλώσσας και κουλτούρας. Η ιστορία, η γλώσσα, ο λαϊκός πολιτισμός, ο εδαφικός χώρος, η κουλτούρα και η θρησκεία χρησιμοποιούνται ως συμβολικές ενδείξεις της ιστορικής συνέχειας και επομένως της αυθεντικότητας της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων εκπαιδευτικών (Φραγκουδάκη 1997:15, Αβδελά 1997:57). Η αυξημένη κινητικότητα και η εισροή διαφορετικών πολιτισμικά πληθυσμών στη χώρα μας τα τελευταία χρόνια τροποποιούν την κυρίαρχη ιδεολογία περί πολιτισμικής ομοιογένειας, που εξαιτίας των ιστορικών συγκυριών διατηρήθηκε ως πρόσφατα (Φραγκουδάκη 1997:105, Δαμανάκης 1998:32,78). Παράλληλα, το γεγονός της παγκόσμιας επικράτησης ορισμένων γλωσσών και η εξαφάνιση μεγάλου αριθμού ιδιωμάτων και μειονοτικών γλωσσών επιφέρει ανάλογες ανησυχίες και για το μέλλον της ελληνικής γλώσσας. Ιδιαίτερα στις χώρες της Ε.Ε., η επικράτηση κυρίως της αγγλικής γλώσσας κάνει πολύ πιθανό στο μέλλον αυτή να λάβει διαστάσεις μονογλωσσίας για τους Ευρωπαίους πολίτες, τουλάχιστον σε ζητήματα αμοιβαίας επικοινωνίας και συναλλαγών (Dafydd 1993:551).

Εύλογα, αναρωτιέται κανείς ποιες θα είναι οι ενδεχόμενες συνέπειες για το μέλλον των εθνικών γλωσσών, ιδιαίτερα εκείνων που μιλούνται από μια μειοψηφία πολιτών της Ευρώπης, όπως τα ελληνικά. Περισσότερο, όμως, επίφοβες είναι οι προεκτάσεις που θα συνοδέψουν μια τέτοια μονογλωσσική ή και ολιγογλωσσική Ευρωπαϊκή Ένωση για τη διατήρηση και διαφύλαξη της κουλτούρας των αντίστοιχων γλωσσικών κοινωνιών και κοινοτήτων. Γι' αυτό και οι Έλληνες εκπαιδευτικοί του δείγματος ιεραρχούν ως σπουδαιότερες διαφορές μεταξύ των ανθρώπων (από το 1 ως το 6) τη διαφορά ως προς την πολιτιστική κληρονομιά, τη γλώσσα και την κοινωνική τάξη, που συγκεντρώνουν σε σύνολο για τις τρεις πρώτες αξιολογικές κατηγορίες ποσοστά: 57,9%, 61,9% και 55,7% αντίστοιχα, ενώ τις τρεις τελευταίες επιλογές καταλαμβάνουν η διαφορά πολιτικής ιδεολογίας, η διαφορά θρησκείας και η φυλετική διαφορά με ποσοστά 72%, 48,9% και 51,6% αντίστοιχα.

Η βαρύτητα που αποδίδουν στη γλωσσική και πολιτισμική τους ταυτότητα, αλλά και στην ταξική τους προέλευση οι Έλληνες εκπαιδευτικοί, στοιχεία που τα θεωρούν ως τα πλέον σημαντικά, αφού αποτελούν αναγκαία προϋπόθεση διαφοράς τους από τους άλλους, συνδέεται άμεσα με τα προηγούμενα ευρήματα. Η απόδοση ελάχιστης σπουδαιότητας στην πολιτική ιδεολογία, ως διαφορά μεταξύ των ανθρώπων, συμβαδίζει ίσως με τη μεταμοντέρνα αντίληψη για το φαινόμενο της εξασθένησης των κοινωνικών διαφορών και του «τέλους» των ιδεολογιών (Παντίδης 1994:191). Ακόμη, παρά την παρατηρούμενη διεθνώς αναζωπύρωση των φυλετικών διαφορών και την εισροή μεταναστευτικών ομάδων από διαφορετικές φυλές στη χώρα μας στα τελευταία χρόνια, το θρήσκευμα και η φυλετική διαφορά θεωρούνται από τους Έλληνες εκπαιδευτικούς ως τα πλέον ασήμαντα.

Η αντίληψη της διαφοράς είναι καθοριστικής σημασίας για την ψυχική οικο-

νομία των υποκειμένων. Συμβαίνει παρά την ύπαρξη κοινών χαρακτηριστικών και το υποκείμενο τη βιώνει άμεσα και έντονα. Διαμορφώνεται μέσα στο εκάστοτε εθνικό πλαίσιο και καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτός, ο «ξένος» και «διαφορετικός» γλωσσικά, πολιτισμικά, ταξικά και εθνικά «Άλλος». Ιδιαίτερα για τους Έλληνες η αντίληψη της διαφοράς της πολιτισμικής κληρονομιάς είναι βαρύνουσας σημασίας, καθώς αποτελεί το στοιχείο της εθνικής μοναδικότητάς τους, αλλά και την απόδειξη της ιστορικής αντοχής και διάρκειάς τους.

Επίλογος

Σε διαδικασίες πολιτισμικής ομοιογενοποίησης, (Featherstone 1990, Φραγκουδάκη 1997:30) όπως αυτές που λαμβάνουν χώρα σήμερα στην Ε.Ε., δημιουργείται στα κοινωνικά υποκείμενα και τις ομάδες άγχος για μια πιθανή απώλεια της υποκειμενικότητάς τους. Αυτό προβάλλεται ως άγχος απώλειας της εθνικότητας, η οποία βέβαια γίνεται αντιληπτή ως ένα από τα βασικότερα και σταθερότερα στοιχεία της ταυτότητας. Δηλαδή, αυτό που φαίνεται να απαντάει στην εντεινόμενη διαδικασία ενοποίησης, είναι μια αντίδραση στην απώλεια των διαφορών, της αυτονομίας, της ασφάλειας από την αλλαγή στις αξίες και τους κοινωνικούς προσανατολισμούς.¹³ Από αυτή την οπτική το έθνος χάνει τη συνέχεια και τη σταθερότητά του και γίνεται μια δυναμική και εύκαμπτη σύλληψη με διαδικασίες αλλαγής και εύθραυστες παραδόσεις. Γίνεται μια φαντασική κοινωνία, μια κοινωνική κατασκευή ή φαντασίωση χωρίς ξεκάθαρα σημεία αναφοράς. Ωστόσο, όλες αυτές οι κατασκευές επιδρούν σοβαρά στην πραγματικότητα (Sting 1993:437). Συνεπώς, οι Έλληνες εκπαιδευτικοί διαισθανόμενοι τις συνέπειες μιας τέτοιας μετεξέλιξης της κοινωνικής τους πραγματικότητας:

Θεωρούν ότι η ενίσχυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας συμπληρώνει, αλλά και απειλεί την εθνική ταυτότητα. Σκέφτονται τον εαυτό τους όχι μόνο ως Έλληνα, αλλά και ως Ευρωπαίο πολίτη, ωστόσο υπογραμμίζουν ότι βλέπουν και στο μέλλον τον εαυτό τους πρωταρχικά ως Έλληνα. Νιώθουν περηφάνια και ικανοποίηση για την προέλευση μέρους της ευρωπαϊκής κουλτούρας από την κλασική αρχαιότητα, αν και ένα μεγάλο μέρος τους νιώθει θλίψη και οργή γιατί αυτή δεν αναγνωρίζεται πλέον όσο θα έπρεπε. Πιστεύουν ότι οι οικονομικά ισχυρότερες χώρες επιβάλλουν την κουλτούρα τους στις ασθενέστερες και ότι η ελληνική γλώσσα απειλείται από την επικράτηση των ισχυρών γλωσσών, γι αυτό και ιεραρχούν ως σπουδαιότερες μεταξύ των ανθρώπων διαφορές, τη διαφορά πολιτιστικής κληρονομιάς, γλώσσας και κοινωνικής τάξης.

13. Με την επιδίωξη περισσότερο μιας πολιτικής της ολοκλήρωσης, παρά μιας πολιτικής της ποικιλίας και της διαφορετικότητας παρουσιάζονται από μόνες τους μορφές εσωτερικής αποικιακότητας και εσωτερικού ιμπεριαλισμού (Sting, 1993: 437).

Βιβλιογραφία

- Αβδελά Ε. (1997) Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο. Στο Ά. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Βαλλερστέιν, Ι. (1987) *Ιστορικός Καπιταλισμός*. (μτφρ. Μ.Τσικριά) Αθήνα: Θεμέλιο.
- Bauman, Z. (1994) *Ο πολιτισμός ως πράξη*. (μτφρ. Γ. Σκαρπέλος), Αθήνα: Πατάκης.
- Beck, U., Giddens, A. & Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P., (1976) Systems of Education and Systems of Thought. In R. Dale, G. Esland, M. Macdonald, (eds.) *Schooling and Capitalism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Γκότοβος, Α.Ε. (1985) *Παιδαγωγική Αλληλεπίδραση: Επικοινωνία και κοινωνική μάθηση στο σχολείο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση.
- Γρόλλιος, Γ. (1999) *Ιδεολογία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική: Λόγος και Πράξη των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων για την Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δαμανάκης, Μ. (1998) *Η Εκπαίδευση των Παλινοστούτων και Αλλοδαπών Μαθητών στην Ελλάδα: Διαπολιτισμική Προσέγγιση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Δραγώνα, Θ. (1997) Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης. Στο Ά. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Dafydd, L.E.T. (1993) Panel discussion. In C. Wulf, (ed.) *Education in Europe: An Intercultural Task, vol.3*, Triannual Network Conference, Budapest, September 15-19.
- Dör, J. (1994) *Εισαγωγή στην ανάγνωση του Λακάν Ι: Το ασυνείδητο δομημένο σαν γλώσσα*. (μτφρ. Ι. Μποτουροπούλου), Αθήνα: Πλέθρον.
- Dör, J. (1996) *Εισαγωγή στην ανάγνωση του Λακάν ΙΙ: Η Δομή του Υποκειμένου*. (μτφρ. Ι. Μποτουροπούλου), Αθήνα: Πλέθρον.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (1996) *Λευκό Βιβλίο για την εκπαίδευση και την κατάρτιση. Διδακταλία και μάθηση - προς την κοινωνία της γνώσης*. Εκδόσεις των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Featherstone, M. (ed), (1990) *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. London: Sage.
- Friedman, J., (1994) *Cultural Identity and Global Process*. London: Sage.
- Gellner, E. (1992) *Έθνη και εθνικισμός*. (μτφρ. Δ. Λαφαζάνης), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hall, S. (1992) The Question of Cultural Identity. In Hall, S. Held, D. McGrew, T. (eds.) *Modernity and its Features*. Cambridge.
- Hobsbawn, E.J. (1994) *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. (μτφρ. Χ. Νάντρις), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Μ. Καρδαμίτσα.
- Hutchinson, J.- Smith, A.D. (eds), (1994) *Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Κατσούλης, Η., Γιαννίτσης, Τ. & Καζάκος, Τ. (1988) *Η Ελλάδα προς το 2000*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Κωνσταντίνου, Χ. (2000) *Σχολική πραγματικότητα και κοινωνικοποίηση του μαθητή*. Αθήνα: Gutenberg.

- Ματθαίου, Δ. (1994) Εθνικές πολιτικές και Ευρωπαϊκό πλαίσιο στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση: Συγκριτική θεώρηση. *Σύγχρονο Σχολείο*, τ.20, σ.σ. 76-80.
- Παντίδης, Σ., (1994) *Ευρωπαϊκή διάσταση στη Μέση Εκπαίδευση. Η παροχή γνώσεων και η διαμόρφωση θετικών στάσεων για την Ενωμένη Ευρώπη μέσω της διδασκαλίας Λογοτεχνικών Κειμένων*. Διδακτορική διατριβή, Παν/μιο Αθηνών, Αθήνα.
- Πλειός, Γ. (1996) Η κρίση της εκπαίδευσης στον ώριμο καπιταλισμό. *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, τ. Ε, τ. 19, σ.σ. 143-185.
- Sting, S., (1993) Education between Interculturalism and National Orientation. In C. Wulf, (ed.) *Education in Europe: An Intercultural Task*, vol.3, Triannual Network Conference, Budapest, September 15-19.
- Smith, A.D. (1990) Towards a global culture. In M. Featherstone, (ed) *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. London: Sage.
- Τσαούσης, Δ.Γ. (1983) *Ελληνισμός και Ελληνικότητα*. Αθήνα: Εστία.
- Tajfel, H. (ed), (1978) *Differentiation between Social Groups: Studies on Social Psychology of Intergroup Relations*. London: Academic Press.
- Φραγκουδάκη, Α. – Δραγώνα, Θ. (επιμ), (1997) *Τί είναι η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φρόνιτ, Σ. (1978) *Τοτέμ και ταμπού*. (μτφρ. Χ. Αντωνίου) Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόνιτ, Σ. (1991) *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*. (μτφρ. Α. Αναγνώστου) Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόνιτ, Σ. (1994²) *Ψυχολογία των Μαζών και ανάλυση του Εγώ*. (μτφρ. Κ. Τρικεριώτη), Αθήνα: Επίκουρος.
- Χάμπερμας, Γ. (1993) *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*. (μτφρ. Α. Αναγνώστου), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Zavalloni, M. – Louis-Guerin, C. (1996) *Κοινωνική ταυτότητα και συνείδηση. Εισαγωγή στην εγώ-οικολογία*. (επιμ., μτφρ, εισαγ. Α.Β. Ρήγα), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Williams, R. (1994) *Κουλτούρα και Ιστορία*. (μτφρ. Αποστολίδου, Β.), Αθήνα: Γνώση.